

ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ ԱՆՈՒՇԻԿ
(ԵՊՀ)
ԳԼԽԱՀԱՐԿՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Օսմանյան կայսրությունն իր կառուցվածքով և ներքին կյանքը կազմող սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կառույցներով դասական իսլամական պետություն էր. որն իր կազմավորման պահից ևեթ օսմանահպատակ ոչ մուսուլման բնակչության նկատմամբ տնականորեն գործադրել է հալածանքների և բռնաճնշումների մի ողջ համալիր:

Օսմանյան կայսրության իրականացրած դաժան հարկային քաղաքականությունը դեպի այդ նպատակը տանող ճանապարհներից մեկն էր: Օսմանյան կայսրության հարկային համակարգի ուսումնասիրությունը վեր է հանում փաստարկներ, որոնք վճռականորեն հերքում են թուրք պատմաբանների պնդումները, թե իբր օսմանյան սուլթանները հանդուրժողական քաղաքականություն են վարել հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ, թե քրիստոնյաներն որոշակի արտոնություններ են վայելել և չեն ենթարկվել ազգային և կրոնական ճնշումների ու հալածանքների:

XVI դարում Օսմանյան կայսրությունն այսպես ուներ հստակ ձևավորված և կայուն հարկային համակարգ: Վերջինիս ձևավորմանը նպաստել են հատկապես տեղանքի պայմաններն ու առանձնահատկություններն, ինչպես նաև բնակչության շրջանում արմատացած ավանդույթները: XVI-XVII դարերում Օսմանյան կայսրության հարկային համակարգը սերտորեն առնչվում էր առկա ավառատիրական ռենտայի բոլոր ձևերի հետ:

Համաձայն օսմանյան օրենսդրության՝ բոլոր հարկերը բաժանվում էին երկու հիմնական խմբի՝

1. Հարկեր, որոնք հենվում էին մուսուլմանական շարիաթի վրա (rûsüm-i şeriye կամ tekâlif-i şeriye):
2. Հարկեր, որոնք հենվում էին սովորույթի վրա (rûsüm-i ʿorfiye կամ tekâlif-i ʿorfiye):

Օսմանյան կայսրությունում գլխահարկը՝ ջիզիեն. պետության ոգտին գանձվող ամենակամտաբեր և ամենակարևոր հարկն էր: Ինչպես վկայում է Ինսուլջիքը՝ Հիջրայի 894թ. (1488 դեկտ. 5 – 1489 իուլտ. 24) ջիզիեն հարկից ստացված եկամուտը հասել է 30.71 միլիոն սուլթի: 1528թ. այս հարկից ստացվող եկամուտն աճել է՝ կազմելով կայսրության ամբողջ եկամուտների 8 %-ը¹:

Ջիզիեն հարկվում էր կայսրության ոչ մուսուլման 14 տարին լրացած չափահաս տղամարդ հպատակներից՝ բացառությամբ տալեցների (75 տարեկան և ավելի), անդամալուծների և ստրուկների: Արգելվում էր ջիզիեն գանձել գործազուրկներից և նրանցից, ովքեր տարվա կեսից ավելին հիվանդ են եղել: Այս սկզբունքը Օսմանյան կայսրությունում գործածության մեջ դրվեց 1691 թվականից²:

Իսլամական իրավունքի համաձայն՝ գոյություն ունեն 2 տեսակ ջիզիեն.

1. Խաղաղ ճանապարհով գանձվող (alermis cizye). որի գանձման չափը որոշվում էր ոչ մուսուլմանների հետ կնքած պայմանագրի հիման վրա՝ հաշվի առնելով նրանց նյութական վիճակը:
2. Ամբողջությամբ իսլամական պետության կողմից գանձվող ջիզիեն (makta cizye): Եթե մուսուլմանները, իրենց ուժերով որևէ թշնամական երկիր գրավեին և ոչ մուսուլման բնակչությանն իրենց հայրենիքի «հպատակը» դարձնեին, հարկը գանձում էին ըստ պետության կողմից հաստատված չափի³:

Այս հարկից ստացվող եկամուտները համալրում էին կայսրության կենտրոնական գանձարանը (բացառիկ դեպքերում ջիզիեն գանձվում էր նաև ավատատերերի ոգտին): Սա ամենածանր հարկն էր ոչ միայն այն պատճառով, որ գոյություն չունեին գանձման հաստատուն չափ, այլ այն պատճառով, որ ջիզիեն հնարավորություն էր տալիս բացահայտ կողոպտել բնակչությանը. ջիզիեն էին պահանջում ոչ միայն տեղի բնակիչներից, այլև տվյալ վայրից հեռացածների և մույնիսկ հանգուցյալների փոխարեն, եթե նրանց անունները դեռևս չէին հանվել հարկացուցակներից⁴:

Իսլամական օրենքը պահանջում էր հաշվի առնել հարկաստի նյութական վիճակը, և ըստ այդմ հարկատուները բաժանվում էին հարուստների (a'la), միջակների (evast) և աղքատների (edna): Հարուստ

էին համարվում նրանք. ովքեր տարեկան 10 հազար դիրհեմ արծաթից ավել եկամուտ ունեին. միջակ խավի ներկայացուցիչները տարեկան 200 դիրհեմից ավել էին վաստակում. և այս հարկատուները պետական գանձարան էին վճարում համապատասխանաբար 48. 24. 12 դիրհեմ արծաթով կամ 4. 2 և 1 դինար ոսկով⁵: Արգելվում էր ջիզիե գանձել գործազուրկներից և նրանցից. ովքեր տարվա կեսից ավելին հիվանդ են եղել: Այս սկզբունքն (Օսմանյան կայսրությունում գործածության մեջ դրվեց 1691 թվականից⁶):

Իրականում, սակայն, այս սկզբունքը չէր կիրառվում: Սովորաբար հարկահանությունը կուպիտ կամայականությունների և չարաշահումների տեղիք է տվել: Նույնիսկ պատերազմների ընթացքում պետության կողմից ապօրինի տարին 2 անգամ զլխահարկ է գանձվել, իսկ նրանք, ովքեր ի վիճակի չեն եղել վճարել զլխահարկը, ենթարկվել են մարմնական ծանր պատիժների:

Չնայած օսմանյան կանոնադրմանը, որպես օրենք, ջիզիեի գանձման չափը եղել է 25 ալչե, սակայն այն ունեցել է խիստ փոփոխական բնույթ և տարբեր ժամանակներում հասել մինչև 240 ալչեի⁷:

Ջիզիե հարկից ազատված էին նրանք, ովքեր հսկում էին կարևոր ազնվապարական նշանակություն ունեցող ճանապարհներն ու լեռնանցքները, ովքեր աշխատում էին պետական հանքավայրերում կամ կայսրությունում որևէ պաշտոն էին զբաղեցնում, ոչ մուսուլման հոգևորականներն ու այն ծնողներն, որոնց երեխաներին ենիչերի էին տարել: Ջիզիե հարկից ազատվում էին նաև նրանք, ովքեր «ինքնակամ» իսլամ էին ընդունում: Սակայն եթե «անհավատը» իսլամ էր ընդունում տարվա ընթացքում. ապա ջիզիե հարկի ծանրության յուժն իր ուսերից չէր թթափում և պարտավոր էր վճարել ընթացիկ տարվա հարկը, քանի որ հարկումը սովորաբար կատարվում էր տարվա սկզբին⁸:

Օսմանյան կայսրությունում ջիզիեի համակարգն իր առանձնահատկություններն ուներ: Ի տարբերություն այլ հարկերի, որոնք գանձվում էին ըստ աշխարհագիր մատյանների տվյալների, ջիզիեն ուներ իր մատյանները. որոնք ամեն տարի մի գույն ունեին, իր կնիքները. որոնք նույնպես ամենամյա էին, և բացի այդ վերահիշյալ հարկատուների համար կիրառվում էին տարբեր կնիքներ: Ջիզիեի մատյանների վրա նշվում էր գանձման տարեթիվը. գանձումից

ստացված ընդհանուր գումարը. մատյանի տեսակը. որը սլալմանավորված էր հարկատուների տեսակներով. գլխավոր գանձապահի և ջիզիեդարի՝ ջիզիե գանձողի անունները՝:

XIX դարում՝ Մահմուդ II-ի օրոք. ջիզիեի գանձման համակարգում որոշակի փոփոխություններ կատարվեցին: Այս փոփոխությունները սլալմանավորված էին երկու հանգամանքով. առաջինն այն էր. որ հայրկային քաղաքականության փոփոխությունը. մասնավորապես՝ ոչ մուսուլման հայատականներից գանձվող հարկերի թեթևացումը Մահմուդ II-ի ձեռնարկած բարեփոխումների շղթայի օղակներից էր. իսկ երկրորդը և առավել կայունոր՝ եվրոպացիների ճնշումներն էին կայսրության վրա¹⁰:

Թեև թանգիմարի հրովարտակում (1839թ. նոյեմբերի 3) անմիջականորեն ջիզիեին վերաբերող հոդվածներ չկային, սակայն հարկային համակարգի և զինվորական ծառայության հետ կապված հոդվածները ստեղծել էին այն մթնոլորտը, որ վերացվելու էր ջիզիեն՝ փոխարինվելով պարտադիր զինվորական ծառայությամբ:

1856թ. սուլթանական հրովարտակով վերացվեց ոչ մուսուլմանների գլխին վաղուց ի վեր պատուհաս դարձած ջիզիեն, և մուսուլմանների հետ հավասար զինվորական ծառայության անցնելու իրավունք սահմանվեց¹¹: Այս հրովարտակը մեծ դժգոհություն առաջացրեց Օսմանյան կայսրության ուղիքների շրջանում: Քրիստոնյա բնակչության դժգոհության պատճառն այն էր, վերջիններս իրենց զենքն ուղղելու էին քրիստոնեական պետությունների և, մասնավորապես, Ռուսաստանի դեմ, որի հետ ազատագրման հույսեր էին կապում, իսկ մուսուլմանների խուճապի պատճառը կայսրությունում իրենց գերիշխող դիրքը կորցնելու վախն էր: Այս երկկողմ դժգոհությունները ստիպեցին կայսրությանն անորոշ ժամանակով հետաձգել քրիստոնյաներից զորք հավաքագրելու խնդիրը, իսկ կայսրության գանձարանը «դատարկ» չթողնելու համար սահմանվեց նոր հարկատեսակ՝ *bedel-i askeriye*¹²: Ըստ էության, սա անվանապես տարբեր, սակայն բովանդակությամբ նույն ջիզիեն էր:

Ջիզիեի գանձման հանգամանքը երկարատև էր նախ և առաջ իսլամական սուրբ գրքով՝ Դուրանով (9/29). «Պայքարեք նրանց դեմ, մվքեր չեն հավատում ոչ Ալլահին, ոչ ահեդ դատաստանի օրվա գոյությանն, ոչ էլ այն արգելքներին. որոնք սահմանվել են Ալլահի և նրա

մարգարե Սուհամմեդի կողմից. և չեն ընդունում իրական ճշմարիտ կրոնը. եթե նրանք նույնիսկ գրքի մարդիկ են. քանի դեռ յոնքնական հնազանդությամբ ջիզիե չեն վճարել և իրենց նվաստ չեն զգացել»¹³:

Որոշ թուրք պատմաբաններ ջիզիե գանձելու փաստը մեկնաբանում են ոչ թե որպես իսլամացման քաղաքականությանն օժանդակող երևույթ, այլ որպես զաքաթին փոխարինող հանգամանք¹⁴: Ավելին. քանի որ գրքի մարդկանց¹⁵ արգելվում էր ծառայել բանակում, այս պարագայում, ըստ նրանց, ջիզիեն դիտվում էր որպես յուրատեսակ փոխհատուցում մուսուլմանական պետությանը՝ անհավատների հետ կնքած սոցիալական պայմանագրի շրջանակներում վերջիններիս պաշտպանությունն իրականացնելու համար:

Սակայն ջիզիե համակարգի գոյությունն «արդարացնող» այս փորձերը լիովին հերքելի են, քանի որ ջիզիեն մշտապես եղել է կայսրության ոչ մուսուլման հպատակներին ճնշելու գործիք (ինչպես և գրված է Ղուրանում): Այս փաստարկը ժխտվում է այն հիմնավորմամբ, որ «պաշտպանություն» ավելի ճիշտ՝ «չհարձակվելու երաշխիքը», ըստ էության, «տանգիքի» վարձ էր: Իսկ թե ջիզիեն փոխաբանել է զաքաթին, այս պատճառաբանությունը ևս հերքվում է, քանի որ զաքաթը զուտ մուսուլմանական պարտականություն է, և այն ուղղված էր բացառապես մուսուլման չքավորներին օգնելուն:

Օսմանյան կայսրության հարկային համակարգի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ չկար կյանքի մի ոլորտ, տնտեսական մի գործունեություն, մարդկային որևէ հարաբերություն, որը զերծ լիներ հարկի կամ տուրքի «բարիքից». ծնունդից մինչև մահ՝ կյանքի ամբողջ ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում մարդը գտնվում էր իրավական, կրոնական, մարդկային, ֆիզիկական, բարոյա-հոգեբանական գործունեությունը կանոնավորող, կադապարող, շղթայող օրինական և ոչ օրինական՝ ավանդույթային, հին ու նոր և նորաստեղծ վճարումների ու հատուցումների, տուրքերի և հարկերի ծանր լծի տակ: Ավելին, օսմանյան իշխանություններն օգտագործում էին ամեն մի առիթ, պատահաբար՝ նորանոր հարկեր «ստեղծելու». ավելին գանձելու, հին հարկային համակարգը զարգացնելու և ճյուղավորելու համար:

**ANUSHIK MARTIROSYAN
(YSU)
POLL - TAX IN OTTOMAN EMPIRE**

The Ottoman Empire with its socio-economic and political structures, which made internal affairs, was classical Islamic power. Empire from the date of formation applied eternal prosecutions and oppressions over its subject and especially over not Moslems. The purpose of this policy was formation of new homogeneous power by disorganization and compulsory renunciation from their belief. Republican Turkey was also faithful to this policy. Stern tax policy, which carried out the Ottoman Empire, was one of these roads, which conducted to this purpose.

Jizya was a basic tax in the Ottoman Empire. It was the heaviest tax not only that it did not have a stable measure of taxation, but also jizya gave the chance openly to plunder taxpayers. Jizya collected not only from local residents, but also for those who did not live there anymore and for who was dead, if their names were not deleted from the lists of taxpayers.

In May 14, 1855 the collection of jizya was stopped, instead the law on obligatory military preparation for all people of Ottoman Empire was passed.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Inalcık H., Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, c. 1 (1300-1600). İstanbul, s. 105.
2. <http://ansiklopedi.bilgi.com/tarih-devimleri-terimleri-HII>
3. Özcoşar I., Güneş H. H., Osmanlı Devleti'nde Cizye ve 19. Yüzyıla Ait Bir Cizye Defteri: Cizre Sancağı'nın Cizye Defteri (Cizye Defter Numarası: 375), Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi www.e-sosder.com ISSN: 1304-0278 Kış-2006 C.5, S.15 (159-179), s. 161.
4. Inalcık H., Գշվ. աշխ., էջ 107:
5. Necdet Sevinç, Osmanlı'nın Yükselişi ve Çöküşü, İstanbul, 1999, s. 244.
6. <http://ansiklopedi.bilgi.com/tarih-devimler-terimler-HII>
7. Փափազյան Ա., Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16-19-րդ դարեր). Եր., 1999, էջ 93:
8. Ислам, Энциклопедический словарь, М., 1991, с. 65.
9. Özcoşar I., Güneş H. H., Գշվ. աշխ., էջ 158:
10. Այս շրջանում աճում էին եվրոպացիների հետ կատարվող առևտրի ծավալները: Վերջիններս հարաբերություններ էին հաստատել կայսրության քրիստոնյա հպատակների հետ: Այս հանգամանքով է բացատրվում կայսրության վրա եվրոպացիների գործադրած ճնշումները՝ քրիստոնյա հպատակների դրությունը քարելավելու համար (Özcoşar I., Güneş H. H., Գշվ. աշխ., էջ 162.):
11. İslâm Ansiklopedisi, c. 5. İstanbul, 1992, s. 301.

- 12 1909թ. օգոստոսի 7-ին օսմանյան խորհրդարանն օրենք ընդունեց, որով վերացվեց bedel-ի askeriye-ն: Այս օրենքի համաձայն կայսրության բոլոր ազգիքը ենթակա էին զինվորական ծառայության Աստոյեան Ա., Հայերն Օսմանեան Բանակում (ԺԴ Դարից մինչև 1918), Հայկազեան Հայագիտական Հանդես. Պեյրուք, 2008, էջ 116:
- 13 <http://quranexplorer.com/index/Sura-009-AI-Tawba-REPRNTANCE-DISPENSATION.aspx>
- 14 Eyrimaz B., Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, İstanbul, 1990, s. 22
- 15 Իսլամական աշխարհում ընդունված էր ոչ մուսուլմաններին բաժանել 2 հիմնական խմբի՝ գրքի հասարակություն (ehl-i kitap olanlar) և գրքի հասարակություն չհանդիսացող (ehl-i kitap olmayanlar): Իսլամական իրավունքի համաձայն՝ այս երկու հասարակություններն էր. որպես իսլամական պետության հպատակներ, կյանքի, գույքի, խղճի ազատության տեսանկյունից պետության հովանավորությունն էին վայելում: Սակայն այս երկու հասարակությունների միջև որոշակի տարբերություններ կային: Այսպես, ըստ իսլամական իրավունքի՝ մուսուլմանը կարող էր ամուսնանալ գրքի հասարակության ներկայացուցիչ կնոջ հետ: Գրքի հասարակությանը բույլատրված էր մաև եկեղեցի կամ սինագոգ մտնել, գինի խմել (Hamidullah M., Islama Giriş, İstanbul, 1965, s. 149):